

FILGUEIRA VALVERDE, UNHA VOZ PRECURSORA NOS ESTUDOS TROBADORESOS DESDE A GALIZA

Leticia Eirín García
Universidade da Coruña

Resumo: Xosé Filgueira Valverde foi un dos primeiros estudiosos da literatura medieval galego-portuguesa en ámbito galego. O seu interese por esta temática naceu na súa mocidade e tivo continuidade ao longo da súa dilatada vida, anos en que desenvolveu unha inxente produción caracterizada pola erudición e o rigor investigador.

Abstract: Xosé Filgueira Valverde was one of the first experts in medieval Galician-Portuguese literature in Galician area. His interest in this subject was born in his youth and continued throughout his extensive life, years in which he developed a huge production characterized by the erudition and research rigor.

Palabras chave: Xosé Filgueira Valverde, estudos trobadorescos, literatura medieval, galego-portugués.

Key words: Xosé Filgueira Valverde, troubadour studies, medieval literature, Galician-Portuguese.

1

A mediados dos anos vinte do pasado século, e con apenas vinte anos de idade, Xosé Filgueira Valverde publica os seus primeiros traballos sobre poesía medieval galego-portuguesa, feito que vén corroborar as palabras de Basilio Losada, recentemente distinguido como membro de honra desta institución, quen no “Prólogo innecesario” ao volume *Estudios sobre lírica medieval. Traballos dispersos (1925-1987)*, afirma que “Filgueira foi quen primeiro traballou entre nós esta parcela fundamental da nosa cultura, da nosa presenza creadora no mundo” (Losada 1992: 11).

Nesa altura a nosa poesía medieval era xa amplamente coñecida, valorada e estudada polos principais romanistas europeos, nomeadamente en ámbito

alemán, italiano e portugués. No ano 1875 aparece a edición diplomática do *Cancioneiro da Vaticana* realizada polo italiano Ernesto Monaci, unha obra realmente valiosa para os especialistas pola lectura que ofrece dos textos, e tres anos máis tarde, en 1878, é o portugués Teófilo Braga –que xa tiña realizado algúns traballos nos anos previos sobre os trobadores e os textos da nosa poesía medieval (López 1991: 71-72)– quen publica unha edición crítica do mesmo *Cancioneiro da Vaticana*. Continuando con este percurso, no ano 1880 ve a luz, da man de Enrico Molteni, a edición paleográfica do *Cancioneiro da Biblioteca Nacional* –coñecido na época como o *Cancioneiro Colocci-Brancuti*–, aínda que limitado unicamente aos textos que non aparecían no da Vaticana. E finalmente, no ano 1904 publícase un traballo ao que Carolina Michaëlis de Vasconcelos tiña dedicado os seus esforzos durante os últimos vinte e cinco anos (Vieira 2005: 30), a edición do *Cancioneiro da Ajuda*.

Na Galiza, empeñada nese momento no rexurdir da literatura culta, a divulgación dos textos trobadorescos galego-portugueses foi algo máis tardía e débemoslla, en boa medida, a Antonio de la Iglesia e ás máis de cen cantigas que inclúe no primeiro volume de *El idioma gallego. Su antigüedad y vida*, do ano 1886 (López 1991: 83-84). Cómpre tamén destacarmos os diversos estudos que, desde unha perspectiva máis histórica, comezan a publicar Antonio López Ferreiro (igualmente a partir do ano 1886), Andrés Martínez Salazar ou Manuel Murguía, entre outros¹.

Xa a comezos do século XX o coñecemento da nosa poesía medieval entre a elite intelectual galega é un pouco máis amplo e, como indican as profesoras Brea e Fidalgo:

[...] insinúanse aproximacións de carácter estético, e mesmo crítico, no entorno da Real Academia Galega e do Seminario de Estudos Galegos, que procuran, sobre todo, dar a coñecer algunhas composicións de tipo “popularizante”, en particular as de Martin Codax, centro de interese polo recente descubrimento do “pergamino Vindel”. Por outra parte, a revista *Nós*, que procura estar ao tanto da materia, ofrece pequenas mostras (en forma de ensaios de tipo erudito ou só coa reprodución de cantigas) deste interese polos cancioneros medievais, á vez que as primeiras manifestacións desa corrente poética que se inspira neles e que coñecemos como *neotrobadorismo* (Brea/Fidalgo 2015: 38).

1 Véxase a segunda parte de López (1991: 43-74), titulada “Teodósio Vesteiro Torres e as primeiras aproximacións galegas aos cancioneros”.

Este é o ambiente en que nace o interese de Filgueira Valverde pola poesía medieval galego-portuguesa, campo de estudo no cal se converteu primeiro nun precursor en ámbito galego e, posteriormente, nun dos seus grandes especialistas, tanto pola erudición e rigor que mostran os seus estudos canto pola cantidade de traballos realizados ao longo da súa dilatada vida.

Temos de ter presente o maxisterio que Armando Cotarelo Valledor, director da súa tese de doutoramento, exerceu sobre el, guiándoo nos seus inicios no estudo das *Cantigas de Santa María*. O propio Cotarelo publicara xa no ano 1904 *Una cantiga célebre del Rey Sabio: Fuentes y desarrollo de la leyenda de Sor Beatriz, principalmente en la Literatura Española*, título da súa memoria presentada ás oposicións de Lingua e Literatura Españolas da Universidade de Santiago de Compostela, e centrada na cantiga 5 de Santa María. Porén, neste caso, e como –agardamos– fíque demostrado a seguir, o alumno superou ao mestre.

A consulta do elenco das publicacións de Filgueira, recollidas por Mª Jesús Fortes no volume *Ó Dr. Filgueira Valverde nos seus noventa anos (1906-1996)*² e saído do prelo, pois, no ano 1996, confirma o que vimos de indicar, xa que contabilizamos case un centenar de traballos relacionados coa literatura medieval galego-portuguesa, aos que habería aínda que engadir os cursos impartidos e as conferencias pronunciadas sobre a materia, para alén dos estudos sobre a lingua galego-portuguesa ou a arte e a historia medieval. Moitos destes contributos áchanse espallados por revistas, xornais, actas etc., mentres outros foron posteriormente agrupados e publicados en volumes, tal é o caso de *Sobre lírica medieval gallega y sus perduraciones* (1977), que recolle catro traballos previamente publicados, ou *Estudios sobre lírica medieval. Trabajos dispersos* (1992), que neste caso achega once artigos datados entre o ano 1925 e o 1987.

Empregándonos terminoloxía propia do fenómeno trobadoresco, e facendo unha transposición para os estudos realizados por Filgueira sobre literatura medieval, o termo *a quo*, o inicio desta actividade, sería o ano 1925 para o caso da poesía relixiosa, coa publicación de “Cantigas de El Rei Sabio localizadas na Galicia. San Ero de Armenteira”, colaboración incluída nos números 21, 22, 25 e 26 da revista *Nós* (durante os anos 1925 e 1926), en canto os primeiros traballos sobre poesía profana foron o coñecido “A paisaxe no Cancioneiro da Vaticana”, sobre o que despois volveremos, presentado ao Seminario de Estudos Galegos no curso 1925-1926 e publicado como separata tamén da revista *Nós* no ano 1927, así como “A festa dos Maios”, que apareceu como separata dos *Arquivos do*

2 Remitimos a esta obra para a consulta da referencia dos traballos de Filgueira Valverde que se mencionan nestas páxinas. Só ofreceremos a referencia completa na bibliografía final nos casos en que sexan incluídas citas textuais no corpo do traballo.

Seminario de Estudos Galegos. Pola súa banda, o termo *ad quem* viría dado practicamente polo final da súa vida, pois en outubro do ano 1995 –isto é, once meses antes do seu falecemento– pronunciou a conferencia *Evocación de Pay Gómez Chariño*, que sería publicada pola Deputación Provincial de Pontevedra ese mesmo ano; e aínda postumamente, no ano 1998, apareceu na *Homenaxe a Ramón Lorenzo* un outro traballo da súa autoría, “A remuneración do axente lírico na poesía galego-portuguesa medieval”.

Non é a nosa intención realizarmos un percurso exhaustivo polos estudos trobadorescos de Filgueira Valverde, e tampouco sería posíbel facelo aquí dada a ampla produción científica deste erudito, mais tentaremos deseñar unha panorámica na cal fiquen reflectidos os trazos caracterizadores dos traballos filgueirianos máis representativos e, eventualmente, a vixencia que estes posúen na actualidade, así como a influencia nos futuros estudos trobadorescos na Galiza –e non só–.

2

A comezarmos pola vertente relixiosa da nosa poesía medieval³, as *Cantigas de Santa María*, estas foron obxecto –como vimos de mencionar– da primeira publicación de Filgueira neste ámbito, o citado traballo sobre San Ero de Armenteira, que sería retomado na súa tese de doutoramento, defendida no ano 1935, dirixida por Armando Cotarelo Valledor e titulada *La Cantiga CIII. Noción del tiempo y gozo eterno en la narrativa medieval*, onde trata a coñecida historia do monxe que –como sintetiza a rubrica da composición–, lle solicitou a Santa María coñecer en vida como era o ben que sentían os que estaban no Paraíso, e ela en resposta fixo que permanecese trescentos anos escoitando o fermoso canto dun paxaro celestial. O propio Filgueira, no limiar da publicación, describe as circunstancias deste traballo académico:

El maestro Cotarelo Valledor, que recibió de la Universidad de Madrid el encargo de guiarme en los trabajos para el Doctorado, quiso, al inducirme al estudio de la Cantiga CIII de Alfonso X, que yo rindiese tributo a una narración que viene acompañándome en la vida con rara fidelidad. Oíla contar de niño en el habla de las “Cantigas”, salíome al paso en las primeras andanzas de excursionista con el misterio de la ruinas de Armenteira, en la suave tierra del Salnés y con las primeras lecturas en las páginas fragantes del P. Bernardes y de Valle-Inclán. Halléla de nuevo en los días universitarios, al trabajar sobre

3 A respecto dos estudos de Filgueira sobre as *Cantigas de Santa María*, véxanse os traballos de Brea 2002, Brea/Fidalgo 2015 e Fidalgo 2015. Estes dous últimos apareceron en senllas publicacións realizadas con motivo do Día das Letras Galegas 2015.

el lenguaje alfonsí en el Seminario de Estudios Galegos que dirijía entonces el Dr. Cotarelo. Con ella hice mi primera salida literaria en la revista “Nós”. A pretexto de ella trabé las más firmes amistades de mi vida. Luego quiso Fortuna que sirviera de eje a uno de mis ejercicios de oposición. Y con su análisis dí cima a mis estudios universitarios, esperando volver a hallarla en viajes y lecturas; que el estudio ahora presentado es mero índice o provisional bosquejo (Filgueira 1936: 11).

O traballo constitúe un magnífico e completo estudo desde diversas disciplinas, pois como indica a profesora Elsa Gonçalves ao seu respecto: “Li este livro, antes de mais, como uma lição de método. Para o estudo de um texto, são convocadas várias disciplinas (da literatura comparada à história do folclore, da ciência bíblica à história literária) e só depois de sabiamente enquadrado no tempo e no espaço o texto é analisado [...] Ao mesmo tempo, este livro representou para mim uma prodigiosa lição de cultura clássica, cristã e mesmo islâmica” (Gonçalves 2002: 32-33).

A tese consta de tres grandes partes: a primeira está dedicada ás narracións escatolóxicas medievais, as visións e descricións do paraíso, a segunda parte céntrase no estudo da difusión e manifestacións do tema do monxe e o paxaro desde un punto de vista comparatista, para a seguir deterse en cuestións como a relatividade da noción temporal, a música, a simboloxía da ave e a do bosque (Brea/Fidalgo 2015: 27-28).

Co paso dos anos Filgueira converteuse nun dos grandes estudosos do marial afonsino, distinción absolutamente merecida e que fixo por exemplo que fose el o encargado de realizar o estudo que acompañou a primeira edición facsimilar do denominado “Códice Rico” (Escorial) das *Cantigas de Santa Maria*, que foi publicada no ano 1979 pola editorial madrileña Edilán. Aquí inclúe un achegamento á figura do rei Sabio e ás circunstancias que o levaron a compondor e compilar o cancionero marial, así como unha análise completa das cantigas: a tipoloxía textual, o modelo lingüístico empregado, a proposta de clasificación das fontes –xa clásica, e que continúa a ser considerada na actualidade–, a datación etc.

En definitiva, a análise destas publicacións baseadas nas *Cantigas de Santa Maria* de Afonso X evidencia, entre outros aspectos, unha clara preferencia polas composicións que teñen a ver con Galiza, pode que coa vontade de intentar reconstruír o noso glorioso pasado literario e cultural, o que o levou, como indica a tamén especialista nas cantigas marianas, Elvira Fidalgo, a

[...] cumprir aquela promesa que fixera cincuenta anos atrás: editar as cantigas de Santa María localizadas en Galicia. En 1980, a Real Academia Galega, co gallo da conmemoración do Día das Letras Galegas, saca o libriño *Afonso X e*

Galicia. Unha escolma de cantigas, que contén o texto (pola edición de Mettmann) de sete cantigas que se desenvolven nalgún lugar de Galicia: son as cantigas 22, 77, 104, 184, 304, 317 e 352, ás que engade “dous miragres universais que tamén teñen localización galega” (CSM 94 e CSM 175) e “dous miragres da pelegrinaxe a Compostela (CSM 26 e CSM 175)” (Fidalgo 2015: 261).

3

No que di respecto á poesía profana, Xosé Filgueira Valverde non desatendeu practicamente ningún dos aspectos con ela relacionada. Realizou estudos⁴ centrados en motivos ou temáticas das cantigas, outros sobre as formas poéticas, sobre as orixes do fenómeno trobadoresco galego-portugués, os axentes poéticos, e tamén sobre o cancionero de certos trobadores. Mais se algo ficou lonxe da súa atención foi a edición e a crítica textual, como xa observou Elsa Gonçalves: “reflecti sobre um facto de certa maneira estranho para mim: pareceu-me que, entre os suportes culturais e técnicos em que assenta o seu modo de ler os textos da lírica medieval, Filgueira Valverde deixou na sombra a prática da crítica textual, como se passasse por cima das armadilhas da transmissão manuscrita e das não menos perigosas armadilhas preparadas pelas leituras críticas dos editores” (Gonçalves 2002: 38).

De entre as publicacións centradas en temas ou motivos da nosa lírica profana, queremos destacar a xa citada “A paisaxe no Cancioneiro da Vaticana”, do ano 1927. Sorprende –dada a súa mocidade, e como xa apuntamos a respecto da súa tese de doutoramento– o profundo coñecemento que Filgueira posúe dos textos medievais galego-portugueses e do fenómeno trobadoresco no seu conxunto, pois alude e cita, entre outras, as obras de Jeanroy ou Gaston Paris sobre a lírica francesa medieval. Por outra parte, e se ben o traballo é bastante esquemático –como el mesmo indica no inicio⁵–, achega importantes claves interpretativas a propósito da simboloxía dos textos pertencentes ao xénero de amigo e tamén propón unha moi acertada lectura seriada das nove cantigas de Pero Meogo. Cae, porén, en opinións estendidas na época como o feito de seren as cantigas de amigo máis paralelísticas as de maior mestría ou considerar a cantiga de Mendinho (*Sedia-m’eu na ermida de San Simión*) “a máis lograda manifestación poética do

4 Sobre os traballos dedicados á poesía profana galego-portuguesa, remitimos para Gonçalves 2002, Brea 2007, Brea/Fidalgo 2015 e Brea/Guidanes/Ron 2015. Como foi indicado na nota previa, as publicacións aparecidas en 2015 constitúen unha homenaxe a Xosé Filgueira Valverde con motivo do Día das Letras Galegas.

5 “O meu traballo de hoxe quere só recoller no Cancioneiro da Vaticana as referencias á paisaxe, topadas principalmente nas cántigas rituais, derivadas da festa de Maio ou feitas en loanza da dona virgo. A miña laboura de anotación e clasificación ten un xeito esquemático”. (Filgueira 1992: 72).

noso medioevo” (Filgueira 1992: 94). Isto débese ao papel preponderante que se lle outorgou en inicio ao xénero de amigo sobre os de amor e escarnio, consideración que por exemplo levou á propia Dona Carolina Michaëlis de Vasconcelos a afirmar a respecto das cantigas de amor, no seu confronto coa lírica provenzal e a italiana, que é lóxico que os estranxeiros “achem aborrecidissima a monotonia plácida e cortesã das imitações conjeneres galego-portuguesas. Pura noja continuata” (Vasconcelos 1990, I: IX). Esta opinión afortunadamente mudou a medida que se foi avanzando no estudo e no consecuente coñecemento da nosa poesía trobadoresca.

Aparece tamén neste traballo, que poderíamos denominar case “de iniciación”, unha cuestión que se converterá nunha constante na obra de Filgueira: o seu desexo de abrir ou suxerir novas vías de investigación a outros estudosos, pois como el propio indica nestas páxinas: “Eu só quero que na súa cativeza poida servir á vulgarización dos temas poéticos dos Cancioneiros e dea azos a outros membros do Seminario para se ocupar deles como fontes históricas, seguindo a ruta de Carolina Michaëlis de Vasconcelos con traballos semellantes ó de López Aydillo, que desfraga a mínima parte da estrada nestes eidos” (Filgueira 1992: 72). Tamén fica patente nestas palabras esa intención de “vulgarizar os temas poéticos dos Cancioneiros” para o cal, e como aclara en nota a rodapé, non reproduce os fragmentos das cantigas seguindo a edición paleográfica de Monaci ou a crítica do portugués Teófilo Braga, senón que toma a decisión de empregar a grafía “galega vulgar actual” (Filgueira 1992: 72) coa finalidade de facer máis accesíbeis os textos, de os achegar a eventuais estudosos.

Bastante posteriores cronoloxicamente son dous traballos relacionados entre si: a “Poesía de santuarios”, publicado no ano 1958 en *Compostellanum* e “As festas do tempo nos cancioneros galego-portugueses”, lección inaugural do curso académico 1978-1979 na UNED de Pontevedra, que sería recollido anos despois no volume *Estudios sobre lírica medieval. Traballos dispersos* (1992). Constitúen ambos, non só un estudo a nivel literario dos motivos contidos nas cantigas, senón tamén un estudo antropolóxico, con todas esas referencias ao paso do tempo ao cal van unidas as festas (estacións, solsticios, equinoccios etc.,) ou ás circunstancias e prácticas que envolven os santuarios, romarías e o encontro entre os namorados nestes lugares de culto e celebración. Son, pois, traballos absolutamente interdisciplinarios, como case a totalidade dos realizados polo profesor Filgueira, onde a historia, a antropoloxía, a literatura, a arte, a lingua etc., adoitan estar entretrecidos, acadando interpretacións realmente excepcionais e certeiras.

En “Poesía de santuarios” trata, como é esperábel, as cantigas de romaría, consideradas polo profesor como o máis relevante grupo dentro do xénero de amigo: “As cancións en serie e de tipo inxenuo, adscritas a romarías, forman, certamente, un conxunto superior a tódolos demais temas de amigo en calidade e número”

(Filgueira 1992: 60-61). Por outra parte, e a propósito da denominación, tamén desfai o equívoco que, debido a unha mala división ou segmentación de palabras, tiña creado unha lectura errónea das *Trovas de Chrisfal* de Cristóvão Falcão, pois na realidade no *Chrisfal* non se di que o seu personaxe entoe cantos “de ledino” senón cantos dignos, propios del (*cantou canto delle dino: / Yo me iba, la mi madre, / a Santa María del Pino*). Esta confusión foi solventándose co tempo e a denominación “de ledino” desaparecendo da literatura sobre poesía trobadoresca galego-portuguesa.

Tamén se cuestiona Filgueira cal sería o público receptor desta tipoloxía de cantigas dado o seu carácter e contido, tan diverso aos textos satíricos:

Estas cancións están verdadeiramente dirixidas a un público pudoroso, tanto como inspiradas nun xénero tradicional virxinalista. Hai demasiada distancia da poesía dos santuarios ó humor lúbrico das *cantigas escarniñas* para lles supoñe-lo mesmo auditorio. As preferencias persoais do Rei Santo, que distinguiu á xografía galega, explicarían moito, pero máis aínda, o que se destinasen a seren cantadas *na corte*, ante damas, o que imporía unha limitación máis estreita (Filgueira 1992: 64).

Aínda a respecto deste artigo, desexamos pór en relevo a secuencia relativa aos cantos de santuario que o profesor establece, demostrando, máis unha vez, un profundo coñecemento da poesía trobadoresca e unha actitude analítica cara a ela. Esta secuencia vai da cita, o mandado ao amigo, aos reproches, confidencias coa nai sobre o namorado e bailadas para situar nos diversos momentos do desenvolvemento argumental, entre outros pasos intermedios. No final do traballo, reproducécese unha listaxe na cal aparecen os santuarios referidos nas cantigas, acompañados dos poetas que as compuxeron e da referencia dos seus textos, datos que deixan clara unha circunstancia: a presenza de santuarios pertencentes á xeografía galega é infinitamente superior do que aqueles de ámbito portugués (Filgueira 1992: 67-69).

A lección “As festas do tempo nos cancioneiros galego-portugueses” retoma e amplía un traballo publicado no ano 1927 e titulado “A festa dos maios”, xa citado con anterioridade. Así, e para alén das mencións existentes nas cantigas profanas ás calendas de maio, época favorábel para o amor e o trobar, inclúe tamén unha revisión das festas do nadal, da paixón, da pascua ou do pentecoste, e mesmo aplica esta casuística ás *Cantigas de Santa María*, tan coñecidas e traballadas por Filgueira. Intenta tamén, na medida do posíbel, reflectir a continuidade ou desaparición destas celebracións na sociedade rural galega contemporánea.

Aínda dentro dos traballos dedicados a motivos e temas das cantigas profanas, hai dous artigos publicados xa nos anos 80, concretamente en 1986 e 1988,

titulados, respectivamente, “Xantares nos cancioneiros” e “Sobre os nomes da ebriedade e mais do tema do viño nas nosas letras do medievo”. Son dous curiosos estudos, novamente de carácter literario-antropolóxico, onde se realiza unha revisión da presenza do comer e do beber na literatura galego-portuguesa. A propósito do segundo, Elsa Gonçalves (2002: 34-35) puxo en relevo nun traballo do ano 2002 para o *Memorial Filgueira Valverde* a importancia, por canto ten de novidosa, da interpretación que Filgueira fai do refrán dunha cantiga de Fernan Soarez de Quinhones dirixida a Pero Cantone, e que tiña pasado desapercibida entre o medievalismo até a súa recolla no volume *Estudos sobre lírica medieval. Traballos dispersos* (1992); de feito, nin tan sequera tiña sido recollida no *Boletín bibliográfico de la Asociación Hispánica de Literatura Medieval*, debido a que fora exposto nun foro que dificilmente era susceptible de atraer o interese dos especialistas en literatura medieval: no *Simposium Internacional sobre alcoholismo y toxicomanías en la gente del mar* (1987). Até ese momento os estudosos coincidían en que o texto trataba do amor, concretamente do aspecto físico da relación amorosa, e que os versos satíricos dirixidos contra Pero Cantone procuraban ridiculizar o seu amor, como parece querer indicar o refrán dístico: *Ai amor, amore de Pero Cantone, / que amor tan saboroso e sen tapone!* O profesor Filgueira acaba, cunha simple frase, con esta interpretación, esclarecendo que “O viño leonés era o verdadeiro amor de Pero Cantone, segundo o «escarnio» que lle dirixe Fernán Soares de Quíñones, nunha excepcional cantiga báquica onde van describíndose as súas fasquías” (Filgueira 1992: 142).

Antes de pasarmos a outras liñas fundamentais dos estudos realizados por Xosé Filgueira Valverde neste ámbito, non podemos deixar de mencionar unha antiga teima súa: a significación de Santiago de Compostela na xénese e desenvolvemento do período trobadoresco. Esta cuestión tamén está presente nos traballos referidos ao cancionero mariano de Afonso X, pois o rei Sabio amosou en numerosas ocasións unha total indiferenza por Santiago e por Galiza que se pon de manifesto por exemplo nas cantigas en que se lle nega ao Apóstolo Santiago a súa capacidade taumatúrxica, de maneira que peregrinos chegados a Compostela non son curados das súas doenzas, en canto privilexiaba a Toledo como centro da cristiandade medieval (Brea/Fidalgo 2015: 34-35). Tense apuntado que esta animadversión cara á nosa terra viría dada polos problemas que o rei Sabio tivo con Don Gonzalo Gómez, que fora nomeado arcebispo contra a súa vontade e polo Papa que lle negara o título de Emperador. Desde logo trátase dunha actitude sorprendente se temos en conta que Afonso X foi un dos grandes cultivadores e promotores da literatura medieval galego-portuguesa, se ben é certo que a lingua galego-portuguesa que empregou nas súas composicións líricas era, como sabemos, unha lingua poética estendida a nivel peninsular e dificilmente eludíbel como medio de expresión nas súas composicións trobadorescas.

Como indican as profesoras Brea e Fidalgo a propósito de Compostela, “A relevancia deste destacado foco de cultura no século XII no asentamento da tradición trobadoresca no Occidente peninsular foi basculando ao longo do s. XX entre os estudosos que intentan minimizar o seu papel e os que o enxalzan” (Fidalgo/Brea 2015: 40). Filgueira seguiu esta controversia, que tratou en varios dos seus traballos, sendo os últimos a este respecto “Compostela e os trobadores”, conferencia de clausura do congreso *O cantar dos trobadores*, celebrado no ano 1993, ou no artigo “O esplendor medieval”, do ano 1995, incluído na revista portuguesa *Colóquio/Letras*. En ambos deixa clara a primacía de Compostela como “foco de universalidade” baseándose por exemplo nos testemuños literarios que nos ofrecen o *Liber Sancti Jacobi* e a *Historia Compostellana*, a relevancia da peregrinación xacobeá, o contacto coa lírica provenzal ou os trobadores procedentes de Santiago (ou que se poden pór en relación con el), de entre os que destacan –seguindo a súa denominación–, “catro poetas maiores”: Pero da Ponte, Airas Nunes, Joan Airas de Santiago e Pai Gomez Charinho (Filgueira 1995: 37).

A lectura atenta dos estudos trobadorescos do profesor Filgueira fainos ver que cita, de maneira preferente, os trobadores de procedencia galega fronte aos de orixe portuguesa, moi probabelmente porque as temáticas tratadas, en case todas as ocasións, están centradas no ámbito galego. Porén, isto lévao, por exemplo, a dicir a respecto de Joan Airas de Santiago que “é o máis fecundo dos trobadores galegos, con oitenta e unha cantigas” (Filgueira 1995: 37), afirmación que desde unha perspectiva actual pode crear confusión se non prestamos suficiente atención ao xentilicio “galego”, pois se contemplamos o trobadorismo galego-portugués no seu conxunto o trobador máis prolífico é o rei portugués Don Denis, de quen chegaron até nós cento trinta e sete composicións líricas. Isto vai na liña das adscripcións que se realizaban na época, pois, retomándonos as edicións de Monaci e Molteni, cómpre lembrarmos que en ambos casos adscriben os trobadores, a literatura, as orixes, o cancionero etc., ao ámbito portugués, en ningún caso ao “galego-portugués”.

Filgueira é consciente das limitacións e dúbidas que existían –e, en certa medida aínda existen– sobre a procedencia e circunstancias vitais dalgúns trobadores e xograres, razón pola cal en “Novos rastros documentais de xograres galegos” publicado no primeiro número do *Cuaderno de Estudios Gallegos*, lanza a seguinte exhortación:

Os investigadores galegos debemos anotar coidadosamente nos nosos traballos cantas mencións de xograres e trobadores, e mesmo de cantores eclesiásticos, nos saian ó paso nos documentos. Ás veces a simple presenza dun destes axentes líricos na subscrición dun vulgar instrumento notarial pode ofrecernos un precioso rastro para a súa identificación, para fixa-la súa orixe, e con ela a

procedencia dalgunha das súas formas lingüísticas típicas, ou para situalo no tempo e localizala súa andaina.

Máis co propósito de estimular esta cooperación que para ofrecer novidades, dou de seguido algunhas notas, espigadas en documentos de Galicia (Filgueira 1992: 45).

E a seguir recolle e lembra informacións sobre o xograr Palla, que podemos situar na corte do rei Afonso VII, comenta as circunstancias biográficas de Airas Nunes, a posíbel identificación do xograr Lopo cun tal Lupus Cantor que os documentos sitúan en Lugo, e refire outros tantos datos identificadores sobre Pedr'Amigo de Sevilha, documentos relacionados con Pero Meogo e unha hipótese identificativa para o Mestre Joan, obxecto de sátira nas cantigas do rei Afonso X. Acaba ofrecendo o nome de seis cantores ou chantres que figuran en pergamiños dos séculos XII e XIII e que non están publicados “por se poden ter utilidade para os investigadores” (Filgueira 1992: 51), amosando, máis unha vez, a súa vontade de abrir novas vías de investigación a outros estudosos.

E o afán de coñecer cada pormenor e circunstancia do fenómeno trobadoresco levou a Filgueira Valverde a estudar a retribución que estes poetas podían chegar a recibir. Faino nun traballo que foi publicado xa de maneira póstuma (no ano 1998) na *Homenaxe a Ramón Lorenzo*, “A remuneración do axente lírico na poesía galego-portuguesa medieval”. Baseándose nos textos que aluden a estas cuestións –satíricos, na súa maioría, como é esperábel–, fai un repaso dos diversos tipos de gratificacións que reciben os distintos poetas e intérpretes (trobadores, xogrades e mesmo as soldadeiras), e tamén a variación desa remuneración en función da calidade poética e interpretativa, entre outros aspectos. Aclara igualmente cuestións relacionadas coa contía e diversidade das “doas”:

Os dons entregados varían moito en valor. Dependen tanto da situación e posibilidade do doador coma das cualidades e servicios do galardoado, que algunhas veces, aínda sen ser trobador, acada postos relevantes nas cortes [...]. As achegas denomínanse “doas” ou “algos”. A remuneración fixa, “quitaçon”. As “doas” a que se refiren preceptos legais, documentos e “cantigas” podíanse facer en cartos, en víveres, en “panos”... e mesmo en casas, en postos e beneficios [...]

Mentres os trobadores famosos recibían ricas teas, os xogrades de ínfima condición tiñan que se contentar con “panos” usados e gastados, porque as leis suntuarias esixían que os traxes durasen varios anos (Filgueira 1998: 188).

Cambiando de temática, “El planto en la historia y en la literatura gallega”, publicado no ano 1945, é un amplísimo traballo no cal Filgueira realiza un

percurso pola historia e evolución deste xénero desde a literatura latina e os epítafios facendo fincapé, para o tema que a nós nos interesa neste caso, no pranto da escola medieval galego-portuguesa e na súa manifestación nas cantigas marianas, sen perder de vista o seu cotexo coa súa vertente popular galega, deixando constancia –máis unha vez– do seu gran coñecemento integral doutras literaturas, pois o aspecto formal ten tamén unha grande importancia neste estudo. Nas seccións dedicadas á nosa lírica profana e relixiosa (aínda que tamén nas outras partes) realiza unha moi coidada e pormenorizada análise, por veces en termos comparativos, das formas e motivos dos seis prantos profanos: os catro de Pero da Ponte (un deles satírico), o do xa tardío xograr Joan de León polo rei Don Denis e o “pranto amoroso” de Pero Garcia Burgales pola morte da súa dama. A seguir analiza os prantos que detecta en vinte das cantigas marianas de Afonso X. O carácter interdisciplinario xa referido volve aquí a comparecer, así como esa vontade case omnipresente en Filgueira de chamamento ao estudo sobre tantos temas relacionados coa Galiza:

Quisiera [...] atraer la atención de los investigadores hacia una de las formas de mayor interés de la literatura gallega, tanto en el área folklórica como en el terreno de la poesía culta medieval: el “planto”. El asunto se nos ofrece casi inédito [...] sólo Carolina Michaëlis, cuyo nombre tiene que consagrar siempre la apertura de nuestros trabajos, hizo notar, con su sagaz dominio de estos temas, las opuestas direcciones que informaban la manifestación popular y el cultivo artístico de un género de tan amplias ramificaciones (Filgueira 1977: 9).

Como vemos, tamén recoñece e gaba o excelente e incansábel traballo que sobre a poesía galego-portuguesa realizou, ao outro lado do Miño, Dona Carolina Michaëlis de Vasconcelos.

Este traballo sería posteriormente recollido no volume *Sobre lírica medieval gallega y sus perduraciones*, onde tamén se inclúe outra das publicacións que desexamos referir: “Formas paródicas en la lírica medieval gallega” (1947), traballo pioneiro do que derivarían moitos outros doutros investigadores mais xa nunha época máis próxima a nós. Trata a burla do eclesiástico, a parodia do xénero de amor e de amigo, repara na facilidade que tres composicións eruditas (como son o descordo, o sirventés e o pranto) teñen para se acomodar á ironía, analiza as xestas de maldicer de Afonso Lopes de Baian e Airas Nunes para, finalmente, falar da pervivencia que estas formas paródicas teñen na literatura popular galega.

Se se me permite un apuntamento de carácter persoal, o primeiro estudo de Xosé Filgueira Valverde ao que accedín sendo estudante, e ao cal seguirían outros moitos, foi “A inserción do *verbo antigo* na literatura medieval” (publicado por vez

primeira no ano 1978 no *Boletín Auriense. Homenaxe a Taboada Chivite*). Estaba a facer un traballo en que analizaba o papel desenvolvido pola lírica popular no nacemento da literatura culta en lingua galega e na posterior renacemento das nosas letras séculos despois, no período do Rexurdimento. A bibliografía que estaba a consultar foime conducindo ao *Sexto Adral*, publicado no ano 1990 por Edicións do Castro, e alí se encontraba o artigo. Analiza, pois, Filgueira nestas páxinas o uso que os trobadores –mais tamén os prosistas– galego-portugueses fan do chamado “vervo antigo” ou “vervo aguisado”, isto é, ditos ou proverbios populares que habitualmente aparecen inseridos no comezo ou no final das cantigas (a modo de *fiinda*), ou mesmo reiterados como refrán. A súa presenza engade ou dota a composición dunha grande expresividade e dun sentido aseverativo, sentencioso ou proverbial, chegando mesmo a acadar a consideración de ‘cita de autoridade’, o *summum* dos saberes e experiencias populares recollidos ao longo dos tempos.

Outra das liñas fundamentais dos estudos trobadorescos desenvolvidos por Filgueira ao longo da súa vida está relacionada coas formas poéticas. Un deles foi presentado na *Homenaxe ó Dr. Joseph Piel* no ano 1987 e leva por título “Sobre a nomenclatura da cantiga peculiar galego-portuguesa medieval: *leixaprén, refrán, cossaute...*”. Trátase dun interesante traballo onde reflexiona, explica e matiza estes termos da nosa lírica, e que contribuíu en grande medida á fixación dalgunhas denominacións que se empregaban de modo incorrecto ou pouco preciso.

Especial atención lle prestou tamén á “cantiga de seguir”, que tratou en varios traballos entre os que cumpriría citarmos “A *seguida* na lírica galego-portuguesa medieval. (Un modelo intertextual)” e “Joan de Gaia, seguida de escarnio”. No primeiro deles segue novamente á filóloga alemá-portuguesa Carolina Michaëlis de Vasconcelos cando afirma que se dicía “*fillar* ou *seguir* unha cantiga: *seguida* ten a mesma etimoloxía que *sirventes* e que *suite*” (Filgueira 1992: 183). Explica que as cantigas están compostas de *razon* e de *son*, e que estes poden ser escollidos por outro trobador para seren *seguidos* ou *fillados* nunha nova composición.

4

Despois de trazar esta sucinta panorámica sobre algúns dos principais estudos trobadorescos realizados por Xosé Filgueira Valverde entre os anos vinte e os noventa do pasado século, podemos afirmar que para Filgueira a poesía medieval é unha das principais manifestacións artísticas e culturais da Galiza, pois, como el mesmo indica a propósito dos trobadores, “por eles, como por Rosalía ou Valle-Inclán, Galicia ten un posto na literatura universal” (Filgueira 1993: 99). De aí o seu precoz interese por ela e a súa inxente produción sobre diversos aspectos que, consideraba, debían ser estudados e coñecidos; así, contemplou algúns dos seus traballos, non como achegas de investigación fundamentais, senón como

unha vía de difusión de coñecemento, moi necesaria, desde logo, na Galiza da época, e que o levou, como pioneiro que foi en ámbito galego, a procurar en todo momento impulsar os estudos trobadorescos, incitando aos novos investigadores e abrindo vías de estudo.

O propio Filgueira era consciente do “envellecemento” (Filgueira 1993: 100) dos seus traballos. As súas primeiras achegas foron publicadas nun momento case “iniciático” dos estudos medievais galego-portugueses, e o paso do tempo, co seu consecuente avance de coñecementos, fixo que estes estudos fosen ficando sobrepassados en certos aspectos, o que o levou a reformular certas cuestións ao longo da súa vida, mentres que noutras ocasións foron precisamente os novos investigadores os que, partindo dos seus estudos, levaron a cabo esa actualización.

Durante varias décadas Xosé Filgueira Valverde foi unha das poucas voces que traballou sobre literatura medieval galego-portuguesa en ámbito galego. Houbo que agardar a que este saber fose dalgunha maneira institucionalizado para que aparecesen novos especialistas. Estamos a nos referir á introdución dos estudos de filoloxía galega nas universidades, primeiro de Santiago de Compostela e, posteriormente, da Coruña e Vigo.

En definitiva, Filgueira Valverde foi e será a voz precursora nos estudos trobadorescos desde a Galiza.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- Braga, Theóphilo (1878): *Cancioneiro Portuguez da Vaticana. Edição crítica restituída sobre o texto diplomático de Halle, acompañada de um glossario e de uma introdução sobre os trovadores e cancioneiros portugueses*. Lisboa: Imprensa Nacional.
- Brea, Mercedes (2002): “D. Xosé F. Filgueira Valverde e as *Cantigas de Santa María*”, en Xosé Carlos Valle Pérez (coord.), *Memorial Filgueira Valverde. Lírica medieval galego-portuguesa*. Pontevedra: Publicacións da Cátedra Filgueira Valverde, 9-23.
- (2007): “D. Xosé Filgueira Valverde e a lírica galego-portuguesa”, en Xosé Carlos Valle Pérez (ed.), *Xosé Filgueira Valverde: 1906-1996, un século de Galicia*. Pontevedra: Museo de Pontevedra, 212-241.
- Brea, Mercedes e Elvira Fidalgo (2015): “Filgueira Valverde e a literatura galega medieval”, en Anxo Tarrío Varela (ed.), *Xosé Filgueira Valverde: Día das Letras Galegas 2015*. Santiago de Compostela: Universidade, 23-51.
- Brea, Mercedes, Antonio Guiadanes e Xabier Ron (2015): “Filgueira investigador e divulgador do feito trobadoresco”, en Luis Cochón e Laura Mariño Taibo

- (eds.), *Filgueira Valverde homenaxe. "Quíxose con primor e feitura"*. Santiago de Compostela: Centro Ramón Piñeiro para a Investigación en Humanidades, 133-148.
- Cotarelo Valledor, Armando (1904): *Una cantiga célebre del Rey Sabio: Fuentes y desarrollo de la leyenda de Sor Beatriz, principalmente en la Literatura Española*. Madrid: Imp. de Antonio Marzo.
- Fidalgo, Elvira (2015): "Filgueira Valverde e as *Cantigas de Santa María*", en Luis Cochón e Laura Mariño Taibo (eds.), *Filgueira Valverde homenaxe. "Quíxose con primor e feitura"*. Santiago de Compostela: Centro Ramón Piñeiro para a Investigación en Humanidades, 249-265.
- Filgueira Valverde, Xosé (1936): *La Cantiga CIII. Noción del tiempo y gozo eterno en la narrativa medieval*. Santiago de Compostela: Universidad.
- (1977): *Sobre lírica medieval gallega y sus perduraciones*. Valencia: Editorial Bello.
- (1992): *Estudios sobre lírica medieval. Trabajos dispersos (1925-1987)*. Vigo: Galaxia.
- (1993): "Compostela e os trobadores", en Mercedes Brea (dir.), *O cantar dos trobadores. Actas do congreso*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia, 99-106.
- (1995): "O esplendor medieval". *Colóquio/Letras* 132-133, 31-39.
- (1998): "A remuneración do axente lírico na poesía galego-portuguesa medieval", en Dieter Kremer (ed.), *Homenaxe a Ramón Lorenzo*. Tomo I. Vigo: Galaxia, 185-198.
- Fortes Alén, Mª Jesús (1996): *Ó Dr. Filgueira Valverde nos seus noventa anos (1906-1996)*. Pontevedra: Caixa de Aforros.
- Gonçalves, Elsa (2002): "Don Xosé Filgueira Valverde e a lírica trovadoresca galego-portuguesa", en Xosé Carlos Valle Pérez (coord.), *Memorial Filgueira Valverde. Lírica medieval galego-portuguesa*. Pontevedra: Publicacións da Cátedra Filgueira Valverde, 25-40.
- Iglesia, Antonio de la (1886): *El idioma gallego. Su antigüedad y vida*. La Coruña: Latorre y Martínez.
- López, Teresa (1991): *Névoas de antano. Ecos dos cancioneiros galego-portugueses no século XIX*. Santiago de Compostela: Laiovento.
- Losada, Basilio (1992): "Prólogo innecesario", en Xosé Filgueira Valverde, *Estudios sobre lírica medieval. Trabajos dispersos (1925-1987)*. Vigo: Galaxia, 8-16.
- Molteni, Enrico (1880): *Il Canzoniere portoghese Colocci-Brancuti pubblicato nelle parti che completano il codice Vaticano 4803*. Halle: Max Niemeyer.
- Monaci, Ernesto (1875): *Il canzoniere portoghese della Biblioteca Vaticana*. Halle: Max Niemeyer.

- Vasconcelos, Carolina Michaëlis de (1990): *Cancioneiro da Ajuda*. I-II. Lisboa: Imprensa Nacional-Casa da Moeda. [Reimpressão da edição de 1904, acrescentada de um prefácio de Ivo Castro e do glossário das cantigas (*Revista Lusitana* XXIII)].
- Vieira, Yara Frateschi (2005): “Paixão e paciência: Carolina Michaëlis e a filologia”, en Mercedes Brea (coord.), *Carolina Michaëlis e o Cancioneiro da Ajuda, hoxe*. Santiago de Compostela: Centro Ramón Piñeiro para a Investigación en Humanidades, 13-43.